

Bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø

Riksantikvarens forslag

Riksantikvaren 2024

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no

Utarbeidet av Riksantikvaren

Forsidebilder:

Øverst: Olle Christer Stenby, Bygg og Bevar

Camilla Knutsen, Miljødirektoratet

Nederst: Trond Isaksen, Riksantikvaren

Innhold

KAP 1. BAKGRUNN OG OVERORDNEDE FØRINGER	7
Strategiprosess og medvirkning	7
Roller og ansvar	8
Virkemidler	10
Fire innsatsområder	11
KAP 2. LANDBRUKETS KULTURMILJØ	14
Beskrivelse og avgrensning	14
Utfordringer og muligheter	15
DELTEMA 1 BYGNINGER I JORDBRUKET	17
Beskrivelse og avgrensning	17
<i>Den førindustrielle gårdens bygninger</i>	17
<i>Enhetslåven</i>	18
<i>Seterbygninger</i>	18
Utfordringer og muligheter	20
Interessenter og aktører	22
DELTEMA 2 JORDBRUKSLANDSKAPET	25
Beskrivelse og avgrensning	25
<i>Kulturlandskapet</i>	25
<i>Arkeologiske kulturminner</i>	26
Utfordringer og muligheter	27
Interessenter og aktører	29
DELTEMA 3 KULTURMILJØ I SKOG	32
Beskrivelse og avgrensning	32
<i>Skogbrukets kulturmiljø</i>	32
<i>Arkeologiske kulturminner</i>	33
<i>Kvalitetsvirke</i>	34
Utfordringer og muligheter	35
Interessenter og aktører	36
DELTEMA 4 KULTURMILJØ ETTER REINDRIFT	38
Beskrivelse og avgrensning	38
<i>Kulturmiljø etter villreinfangst og tamreindrift</i>	38
Utfordringer og muligheter	39
Interessenter og aktører	40

Rennesøy i Rogaland er et utvalgt kulturlandskap (UKL). Dette er jordbrukslandskap med store biologiske og kulturhistoriske verdier, skapt av mennesker i samspill med naturen gjennom generasjoner. Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren.

Sammendrag

I tråd med Meld. St. 16 (2019–2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken*, skal bevaringsarbeidet videreutvikles med fokus på *engasjement, bærekraft og mangfold*. Bevaringsstrategier skal strukturere innsatsen for å oppnå de nasjonale målene ved å koordinere virkemidler og involvere ulike aktører.

Bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø skal bidra til at et mangfold av kulturmiljø blir bevart og tatt i bruk som ressurs i en bærekraftig samfunnsutvikling. Strategien skal også bidra til engasjement for landbrukets kulturmiljø. De fire deltemaene i bevaringsstrategien er prioriterte områder innenfor det omfattende kulturhistoriske temaet landbrukets kulturmiljø.

Deltema 1: Bygninger i jordbruket handler om den rike og mangfoldige bygningsarven i jordbruket. Den representerer store kunnskaps-, opplevels- og bruksverdier, men tapet er høyt. Mange bygninger har gått ut av bruk eller står i fare for å gjøre det. Prioriterte områder er den førindustrielle gårdens bygninger, enhetslåven og seterbygninger. Disse bygningene trenger forsterket bevaringsinnsats og tilrettelegging for ny bruk. Innsatsen skal bidra til at flere av landbrukets bygninger bevarer og brukes.

Deltema 2: Jordbrukslandskapet handler om mangfoldet av landskap der folk produserer mat, lever og ferdes. Landskapene har store kulturmiljø-, natur- og opplevelsverdier og er i endring på grunn av utvikling i jordbruket og annen bruk. Prioriterte områder er å ta vare på verdifulle kulturlandskap og å redusere og forebygge konflikter mellom jordbruksdrift og arkeologiske kulturminner. Innsatsen skal bidra til at flere verdifulle kulturlandskap og de viktigste automatisk fredete arkeologiske kulturminnene i jordbrukslandskapet er bevart og skjøttet.

Deltema 3: Kulturmiljø i skog handler for det første om kulturminner og kulturmiljøer knyttet til skogbruk. Det er behov for bedre kunnskap om innhold og utbredelse, og å bevare og formidle et større mangfold av næringens historie. I deltemaet inngår også å redusere og forebygge konflikter mellom skogsdrift og arkeologiske kulturminner. Den tredje prioriteringen gjelder bedre tilgang på kvalitetsvirke til restaurering og annen byggevirksomhet. Innsatsen skal bidra til at et mangfold av kulturmiljø i skog er bevart og i bruk og at skogbruksnæringen har god kunnskap om hvordan tiltak kan gjennomføres med minst mulig skade på kulturminner og kulturmiljøer.

Deltema 4: Kulturmiljø etter reindrift har det vært arbeidet lite med til nå, og det er stort behov for kunnskap om innhold, utbredelse, tilstand og tiltaksbehov. Deltemaets prioriterte områder er først og fremst kulturmiljø knyttet til tamreindrift, men inkluderer spor fra overgangen fra villreinfangst. Registrering og kartlegging prioriteres i en tidlig fase av strategigjennomføringen. Bevarings- og formidlingstiltak iverksettes etter hvert som kunnskapsgrunnlag er etablert. Innsatsen skal bidra til økt kunnskap om og bevaring av kulturmiljø etter reindrift.

Kapittel 1

Bakgrunn og overordnede føringer

I tråd med Meld. St. 16 (2019–2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken skal bevaringsarbeidet videreutvikles. De nasjonale målene om engasjement, bærekraft og mangfold skal nås gjennom gode prosesser for bevaring og bærekraftig bruk av kulturmiljø.

Bevaringsstrategiene skal bidra til å strukturere, samordne og organisere innsatsen slik at de tre nasjonale målene nås. Dette skal blant annet gjøres ved økt samhandling og medvirkning, og ved at virkemidlene koordineres og sees i sammenheng.

Temaene som bevaringsstrategiene skal bygges rundt, skal være uavhengige av type kulturmiljø og tidsperiode. De skal favne geografisk, sosial, etnisk og næringsmessig bredde.

Riksantikvarens forslag til temaer for bevaringsstrategiene ble utarbeidet og overlevert Klima- og miljødepartementet (KLD) i 2023.

I henhold til Prop. 1S (2023–2024) vil Regjeringen utarbeide de to første bevaringsstrategiene for Kystens kulturmiljø og Landbrukets kulturmiljø i 2024. Bevaringsstrategiene skal inneholde en omtale av det kulturhistoriske temaet som er valgt, redegjørelse for prioriterte deltemaer og resultatmål, samt eksempler på aktiviteter og tiltak.

STRATEGIPROSESS OG MEDVIRKNING

Arbeidet med bevaringsstrategien har omfattet kunnskapskartlegging og innspillsprosesser om utfordringer og muligheter for landbrukets kulturmiljø, og prioritering av kulturmiljøtyper og problemstillinger strategien bør konsentreres om.

En ressursgruppe med representanter fra Landbruksdirektoratet, Norges Bondelag, fylkeskommunene i Innlandet, Rogaland og Trøndelag, Kulturhistorisk museum, Anno museum, Fortidsminneforeningen, Norsk Kulturarv og Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO) har bidratt i arbeidet. Riksantikvaren har også hatt møter med Skogeierforbundet, Statskog, Skogmuseet, Innovasjon Norge, Bygg og bevar, Norsk landbruksrådgivning, Prosjekt Innlandsfjøset og Kulturminnefondet.

Første utkast til avgrensning, deltemaer og prioriteringer innenfor deltemaene (disposisjon) ble sendt på tre ukers innspillsrunde til et bredt utvalg aktører i februar–mars i år. Innspillene ble brukt i utarbeidelsen av utkast til bevaringsstrategi. Utkastet var på høring 10. mai –30. juni. 64 høringsuttalelser ble avgitt.

Sametinget og Riksantikvaren gjennomførte konsultasjoner om bevaringsstrategien i april og august.

Riksantikvarens ledergruppe har vært styringsgruppe for arbeidet med strategiforslaget.

ROLLER OG ANSVAR

Bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø skal være et verktøy for en samlet innsats og felles engasjement for å prioritere innsats knyttet til landbrukets kulturmiljø. I det videre arbeidet med landbrukets kulturmiljø vil mange ulike aktører kunne ha en viktig rolle, og de aktører som allerede har et ansvar og engasjement for disse kulturmiljøene, oppfordres til å strukturere sin innsats slik at den støtter opp om bevaringsstrategiarbeidet.

Statlige aktører

Klima- og miljødepartementet har det overordnede ansvaret for regjeringens klima- og miljøpolitikk, deriblant kulturmiljøpolitikken. I samsvar med sektorprinsippet har de enkelte departementene og underliggende virksomheter et ansvar for kulturmiljø i egen sektor.

Riksantikvaren har et overordnet ansvar for den faglige utviklingen på kulturmiljøfeltet. Riksantikvaren vil ha ansvar for systematisk oppfølging av bevaringsstrategien, med særlig søkelys på mål, resultater og vurdering av risiko. Riksantikvaren vil også ha en koordinerende rolle for de enkelte bevaringsstrategiene og deltemaene.

Riksantikvaren vil arbeide for å styrke virkemidlene på kulturmiljøfeltet, styre den nasjonale innsatsen og allokere ressurser inn mot ulike satsingsområder i bevaringsstrategiene. Dette innebærer blant annet å tilrettelegge for ulike satsinger, fasilitere nettverk og avklare behov for kunnskapsinnhenting på nasjonalt nivå. Riksantikvaren vil ha en sentral rolle i arbeidet med utvikling av virkemidler og regelverk, avklare rammebetingelsene, gjennomføre tiltak på nasjonalt nivå og utarbeide veiledere som skal være retningsgivende for hele landet. Det er også Riksantikvaren som definerer kulturmiljø av nasjonal verdi og fatter vedtak om fredning for et utvalg av kulturminner, kulturmiljøer og fartøy.

Riksantikvarens strategier, herunder håndverkstrategien, klimastrategien, fredningsstrategien og strategi for by- og stedsutvikling, må ses i sammenheng med bevaringsstrategiene.

Landbruksdirektoratet er nasjonalt forvaltningsorgan for alle fagområder innen landbrukssektoren, herunder jordbruk, skogbruk og reindrift. Statsforvalteren er en sentral aktør i arbeidet med landbrukssaker, blant annet som rådgiver for kommunene.

Miljødirektoratet og Statsforvalteren er sentrale i arealforvaltning, naturvern, friluftsliv og miljø. Innovasjon Norge forvalter viktige investeringstilskudd i landbruket. Disse organene vil kunne ha viktige roller i gjennomføringen av bevaringsstrategien.

Kulturminnefondet blir en viktig aktør for å bidra til å nå målene i bevaringsstrategien. Kulturminnefondet gir tilskudd til private eiere av kulturminner av ulike slag som hører inn under bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø, både bygninger og annet. Dette er også aktuelt for frivillige organisasjoner, foreninger og lag.

Sametinget

Sametinget er det samiske folkets parlament i Norge og er et selvstendig folkevalgt organ. Sametingets mål er å arbeide for anerkjennelse av samenes grunnleggende rettigheter som grunnlag for å ivareta og styrke samisk kultur, språk og samfunnsliv og eksistensen av ulike samiske tradisjoner. For samiske kulturminner har Sametinget tilsvarende myndighet som fylkeskommunene og som framgår av ansvarsforskriftens § 3. Samiske kulturmiljø knyttet til jordbruk, skogbruk og reindrift er en viktig del av bevaringsstrategien.

Regionale aktører

Fylkeskommunene har hovedansvar for å initiere og koordinere tiltak og aktivitet i fylkene, avklare virkemiddelbruk og sikre en god forvaltning av kulturmiljøer. Fylkeskommunene fordeler statlige tilskuddsmidler på kulturmiljøfeltet. Fylkeskommunen har også en viktig samfunnsaktørrolle og skal stimulere til utvikling og vekst i regionene. Fylkeskommunene skal følge opp kommunene med rådgivning.

Bevaringsstrategien vil være et viktig arbeidsfelt for fylkeskommunene. Gjennom myndighetsutøvelse, tilskuddsforvaltning og som viktige samfunnsaktører vil fylkeskommunene kunne bidra til gjennomføring av bevaringsstrategien. De er også viktige aktører i å etablere regionale samarbeid og igangsette prosjekter.

De arkeologiske forvaltningsmuseene vil ha en viktig rolle i arbeidet med aktiviteter knyttet til kulturmiljøer og kulturminner fra middelalder og forhistorisk tid.

Kommuner

Kommunene er primærmyndighet etter plan- og bygningsloven og skal gjennom sitt samordningsansvar ivareta ulike nasjonale, regionale og lokale interesser, herunder forvaltning av landbruk og kulturmiljø. Plan- og bygningsloven er det viktigste redskapet for å styre arealbruken og sikre kulturmiljø som ikke er fredet etter kulturminneloven. Plan- og bygningsloven kan være et godt verktøy for å sikre vern og utvikling av landbrukets kulturmiljø i tråd med bevaringsstrategiens målsettinger.

Kommunen er også myndighet etter jord- og skogbrukslovgivningen, og forvalter en rekke tilskuddsordninger i landbruket.

De fleste kommuner har laget kulturminne- eller kulturmiljøplaner. Her er landbrukets kulturmiljø gjerne omtalt, deriblant er flere typer jordbruksbygninger trukket frem som viktige. Arbeidet med oppfølging av bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø bør ha en forankring i disse lokale kulturmiljøplanene eller andre kommunale vernevedtak.

Museer

Flere museer arbeider med landbrukets historie og kulturminner. Disse museene har en viktig rolle som kunnskapsleverandør og i formidling av landbrukets kulturhistorie. Museene gjennomfører også forskning på kulturminner og kulturmiljøer i landbruket. Mange museer

eier selv bygninger og anlegg som omfattes av denne strategien. I gjennomføringen av bevaringsstrategien vil det være viktig å etablere et tett samarbeid med museene, og sikre at disse kompetansemiljøene inngår i de nettverkene som etableres.

Frivillige organisasjoner

En rekke frivillige organisasjoner er engasjert i landbrukets kulturmiljø, for eksempel Norsk Kulturarv, Fortidsminneforeningen og andre kulturminnevernforeninger. Historielag, turlag, grendelag og velforeninger kan også være viktige samarbeidspartnere. Organisasjonene har kunnskap, gjennomfører aktiviteter og kan eie eller forvalte kulturminner som er relevante for bevaringsstrategien. De frivillige organisasjonene skal inviteres med i planlegging og gjennomføring av tiltak som kan være relevante for dem.

Næringsorganisasjoner

I landbruket er det flere medlemsorganisasjoner for eiere og drivere. Norges Bondelag, Norsk Bonde- og Småbrukarlag, Norges Skogeierforbund, Norskog, Norsk seterkultur og Norske Reindriftsamers Landsforbund er blant dem. Medvirkning fra organisasjonene er viktig for at strategien skal være relevant for landbruksnæringene. Næringsorganisasjonene skal inviteres med i planlegging og gjennomføring av tiltak som angår næringene.

Eiere

De aller fleste kulturminner og kulturmiljøer er eid av privatpersoner eller bedrifter. En forutsetning for at bevaringsstrategien skal bli en suksess, er at eiere av kulturminner og kulturmiljøer ser seg tjent med å ta vare på, sette i stand og bruke kulturminnene i landbruket, og at dette er godt integrert med næringsvirksomheten. Eiernes behov og utfordringer knyttet til istandsetting og ny bruk er derfor svært viktig i bevaringsstrategien. Dette gjelder for både for bygninger, anlegg og kulturlandskap. I skogbruket er også det offentlige en stor eier. Norges største grunneier, Statskog, har mange kulturminner og kulturmiljøer på sine eiendommer. Allstad (tidligere Opplysningsvesenets fond) har mange landbrukseiendommer med store kulturmiljøverdier. Finnmarkseiendommen er en annen betydelig offentlig grunneier. Det er viktig at kulturmiljøforvaltningen etablerer gode samarbeidsarenaer med eierne i gjennomføringen av bevaringsstrategien.

VIRKEMIDLER

Bevaringsstrategiene skal legge til rette for samarbeid mellom ulike instanser og sektorer, forvaltningsnivåer og interessenter – og bruk av ulike type virkemidler. Det finnes blant annet økonomiske virkemidler og tilskuddsordninger både i offentlig og privat sektor som kan bidra til de nasjonale målene for kulturmiljøpolitikken. Et eksempel er Riksantikvarens tilskuddsordninger. Landbruket har ordninger som for eksempel tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL) og regionale miljøprogram (RMP.) Tilskuddsordningene reguleres av forskrifter, og mange har formål som er relevante for bevaringsstrategien.

FIRE INNSATSOMRÅDER

Fire innsatsområder er felles for bevaringsstrategiene og deltemaene. Innsatsområdene utfyller hverandre. Summen av aktivitetene knyttet til hvert innsatsområde skal bidra til å nå de nasjonale målene.

1. **Innsatsområdet Bevaring og bruk.** Dette omfatter aktiviteter som bidrar til å ivareta kulturmiljø, slik som skjøtsel, sikring, istandsetting og restaurering, og tiltak som fremmer bruk av kulturmiljø. Det kan både inkludere fortsatt bruk, ny eller endret bruk og ombruk.
2. **Innsatsområdet Kunnskap og kompetanse.** Dette omfatter aktiviteter som kartleggings- og registreringsarbeid, kunnskapsutvikling eller forskning. Det kan også være utvikling av håndverkskompetanse, rådgivingskompetanse eller annen kompetanse av betydning for kulturmiljø.
3. **Innsatsområdet Opplevelse og engasjement.** Dette omfatter aktiviteter som tilrettelegging, formidling, opplevelsesproduksjon, stedsutvikling, reiseliv og annen næringsutvikling. Det kan også være aktiviteter som legger til rette for inkludering og deltagelse fra frivillige lag, eiere og enkeltpersoner.
4. **Innsatsområdet Urfolk og nasjonale minoriteter.** Dette omfatter aktiviteter som bidrar til å synliggjøre kulturmiljø knyttet til urfolk og de fem nasjonale minoritetene i de ulike bevaringsstrategiene. Aktivitetene integreres i de tre øvrige innsatsområdene.

Effektmål

Det er ett effektmål knyttet hvert innsatsområde.

- > Bevaring og bruk: Et mangfold av landbrukets kulturmiljø er bevart og blir brukt som ressurs i en bærekraftig samfunnsutvikling.
- > Kunnskap og kompetanse: Det er etablert kunnskap og kompetanse om landbrukets kulturmiljø.
- > Opplevelse og engasjement: Det er lagt til rette for opplevelser av og engasjement for landbrukets kulturmiljø.
- > Urfolk og nasjonale minoriteter: Urfolk og nasjonale minoriteters interesser er ivaretatt gjennom aktiviteter og måling av resultater.

Abborhøgda i Innlandet er en fredet skogfinsk plass med elleve bygninger som trolig stammer fra 1800- og tidlig 1900-tall. Skogfinnene er en av fem nasjonale minoriteter i Norge. Foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren.

Kapittel 2

Landbrukets kulturmiljø

I det videre følger forslag til bevaringsstrategi for landbrukets kulturmiljø. Forslag til bevaringsstrategi omfatter fire deltemaer. De er valgt fordi de rommer særskilte utfordringer og samtidig et potensial for ny bruk av kulturminner og kulturmiljø. Det er også et betydelig samarbeids-, forsknings- og formidlingspotensial knyttet til de valgte deltemaene.

BESKRIVELSE OG AVGRENSNING

Landbrukets kulturmiljø spenner fra de forhistoriske sporene i kulturlandskapet og frem til vår tid. Her er det blant annet tun med enhetslåver, andre driftsbygninger, uthus og hager, dyrkingsarealer, beiter, slåttemark, skogskoier, fløtningsanlegg, samiske, kvenske og skogfinske gårder og boplasser, reingjerder, ferdsselsårer, gravminner og andre spor etter bosetning.

Bevaringsstrategien omfatter kulturmiljø knyttet til landbruksnæringene jordbruk, skogbruk og reindrift, og annen utmarksbruk som har tilknytning til disse næringene. Virkeområdet er hele landet, med variasjonene i landbruket, naturgrunnlag, klima, økonomi og sosiale forhold har skapt. Den favner kulturmiljø fra tidlig landbruksvirksomhet, kombinasjonsdrift og mangesysleri, til dagens drifts- og produksjonsformer.

Strategien omfatter også kulturminner og kulturmiljøer som landbruksnæringene påvirker gjennom sin virksomhet.

Kulturmiljø fra utmarksaktiviteter som gruvedrift, fritidshytter, friluftsliv og liknende er ikke omfattet av strategien. Heller ikke kulturmiljø fra moderne industriell foredling av landbruksprodukter, som meierier, slakterier, sagbruk og treforedlingsbedrifter er med i strategien. En bevaringsstrategi for kulturmiljø fra industri mm. vil være mer egnet for dette. Gårdssager, bygdemøller og annen småskala foredlingsvirksomhet som er nært knyttet til primærproduksjonen, kan likevel være naturlig å inkludere der disse inngår i en større helhet eller sammenheng.

Strategien gjelder først og fremst den materielle kulturarven – de fysiske sporene etter menneskers bruk av natur og landskap. Det er kulturmiljøforvaltningens primære arbeidsfelt. Samtidig er det mange viktige sammenhenger mellom materiell og immateriell kulturarv.

Ordforklaringer

- > **Landbruk** brukes her som fellesbegrep for jordbruk, skogbruk og reindrift.
- > **Jordbruk** er dyrking av jord til planteproduksjon og husdyrhold. Hagebruk og gartneri er en del av jordbruk.
- > **Skogbruk** er å hogge, plante og stelle skog.
- > **Reindrift** er dyrehold med tamme eller halvtamme reinsdyr.

Kompetanse på tradisjonelt håndverk og materialbruk er for eksempel avgjørende for å drive godt bygningsvern, og kunnskap om drift og skjøtsel er nødvendig for å ta vare på kulturmarkstyper og andre landskapskvaliteter. Relevante aspekter ved immateriell kulturarv er derfor en del av strategien.

Innenfor denne avgrensningen angir deltemaene prioriteringene i bevaringsstrategien.

Strategiens virkefelt er ikke avgrenset i tid.

Reindriften er en landbruksnæring med dype historiske røtter i store deler av landet. Her fra reindrift i Røros i Trøndelag. Foto: Camilla Knutsen, Miljødirektoratet.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

Det drives landbruk over hele Norge. Hver dag bidrar landbruket til produksjon av mat og virke, til at kulturlandskapet brukes og til å ta vare på kulturminner og kulturmiljøer. Samarbeidet mellom landbruket og kulturmiljøforvaltningen bør utvikles videre for å ivareta en større del av landbrukets kulturmiljø. Landbruksområder som går ut av bruk eller bygges ned er en felles utfordring for næringen og kulturmiljøforvaltningen. Et aktivt landbruk er en forutsetning for å kunne ta vare på mange av kulturmiljøverdiene. Motiverte og engasjerte

eiere og drivere er de viktigste aktørene for bevaring og bærekraftig bruk av kulturmiljø i landbruksdrifta.

Endringer i teknologi, driftsmåter og næringsstrukturer kan innebære utfordringer for kulturmiljø. Bygninger og anlegg mister funksjon og økonomisk interesse for eier. Kulturhistorisk viktige elementer i kulturlandskapet kan komme i konflikt med behovet for rasjonell drift. Automatisk fredete kulturminner i jorda blir utsatt for større påkjenninger fra tyngre maskiner og tiltak i jord- og skogbruk, noe som fører til at mange går tapt.

Forholdene for arkeologiske kulturminner, bygninger og anlegg blir stadig tøffere med klimaendringene. Mer uvær, nedbør og ekstremvær fører til større påkjenning for kulturminner og kulturmiljøer. For å få kartlagt og sikret særlig klimautsatte kulturminner, kulturmiljøer og landskap, er det behov for risiko- og sårbarhetsanalyser.

Infrastruktur, næringsetablering og by- og tettstedsvekst kan medføre arealinngrep. Tidlig og god informasjon om kulturmiljø er viktig i planprosessene.

Det finnes begrenset informasjon om deler av landbrukets kulturmiljø, spesielt når det kommer til kulturmiljø etter samer, skogfinner, kvener og andre minoriteter. Også om en del bygningstyper i jordbruket og bygninger og anlegg i skogbruket er det kunnskapsmangel.

Kulturminner og kulturmiljøer i landbruket er en ressurs. Mange av dem har et stort potensial for bruk og verdiskapning. Reiseliv og lokal matproduksjon er næringer med økt etterspørsel etter produkter og opplevelser forankret i historien. Det gir nye muligheter for eiere og brukere.

Bevaring og ombruk er også god klimapolitikk som bidrar til bærekraftig ressursforvaltning. Strategien legger vekt på å finne gode løsninger som sikrer at drift, bevaring, bruk og ombruk går hånd i hånd.

Bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø må ses i sammenheng med Riksantikvarens øvrige strategiarbeid, deriblant håndverksstrategien, klimastrategien, fredningsstrategien og bevaringsstrategien for kystens kulturmiljøer.

Deltema 1

Bygninger i jordbruket

BESKRIVELSE OG AVGRENSING

Det er et stort mangfold av bygninger og bygningsmiljøer knyttet til jordbruket. Utnyttelsen av naturressursene har variert og gitt seg utslag i regionale forskjeller både i bygningstyper, byggeskikk og sammenhenger mellom bygninger og kulturlandskap. Variasjonene henger også sammen med økonomiske, kulturelle og andre forskjeller i historisk utvikling.

Bygningsmassen i jordbruket har kulturhistorisk og arkitektonisk verdi, betydning for opplevelsen av kulturlandskapet, og er en ressurs i jordbruksdrift og annen verdiskapning. I tillegg kan bruk og ombruk av eksisterende bygninger bidra til å redusere klimagassutslipp.

Deler av jordbrukets bygninger har lenge hatt stor oppmerksomhet i kulturmiljøarbeidet og blir tatt godt vare på av eierne. Andre viktige deler av bygningsmassen har blitt borte, forfaller, eller står overfor bevaringsutfordringer som følge av driftsendringer, manglende bruk, svak økonomi med mer. Dette deltemaet fokuserer på disse bygningene, for å sikre at et større mangfold bygninger i jordbruket blir bevart og brukt.

Deltemaet er spisset mot bevaring og bruk av fredete og verneverdige bygninger og bygningsmiljøer i jordbruket. *Fredet* betyr at bygningen eller miljøet har vernestatus hjemlet i kulturminneloven. Å si at et kulturminne eller kulturmiljø er *verneverdig* innebærer å mene at det bør bevares og at det har verdi som kulturminne- eller miljø.

I deltemaet *Bygninger i jordbruket* prioriteres bevaring og bruk av:

- Den førindustrielle gårdens bygninger
- Enhetslåver
- Seterbygninger

Disse er valgt ut fordi det knytter seg særskilte utfordringer og muligheter til dem.

Den førindustrielle gårdens bygninger

Bondesamfunnet gjennomgikk store endringer i løpet av 1800-tallet og ble preget av mer moderne jordbruksdrift. Denne moderniseringen av jordbruket, omtalt som “det store hamskiftet”, gjorde gårdsdriften mer mekanisert og “industrialisert”, og produksjonen ble mer knyttet til større markeder både nasjonalt og internasjonalt.¹ Disse endringene skjedde i store

¹ I norsk historie refererer “det store hamskiftet” vanligvis til overgangen fra jordbrukssamfunnet til industrialiseringen fra midten av 1800-tallet. Dette var en periode med store endringer i samfunnet, økonomien og arbeidslivet, hvor tradisjonelle landbruksmetoder gradvis ble erstattet av industriell produksjon og urbanisering.

deler av landet fra midten av 1800-tallet og utover 1900-tallet. Endringene skjedde imidlertid ikke på samme måte og på samme tid, alle steder i landet.

Den førindustrielle gården kjennetegnes av mange hus, hvor hver bygning ofte hadde adskilte og spesifikke funksjoner. Over tid har mange av bygningene mistet sin opprinnelige funksjon og gått ut av bruk.

Til tross for at de gjerne har en beskjeden størrelse, setter disse bygningene sitt tydelige preg på jordbrukslandskapet. Kulturlandskapet kjennetegnes blant annet av låver, fjøs, staller, badstuer, stabbur, verksteder, vedskjul, eldhus og møller. Bygningene ligger gjerne plassert i landskapet nær der naturressursen befinner seg og forteller historier om hvordan et mangfold av ressurser ble nyttiggjort.

Også etter det store hamskiftet ble flere gårder drevet i stor grad som før med bruk av tradisjonelle teknikker og redskaper. Blant annet overlevde den førindustrielle gårdens bygninger lenger på flere fjellgårder enn på gårder i sentrale strøk. Det samme gjelder for tradisjonelle bygninger knyttet til en del samiske, kvenske og skogfinske gårder

Enhetslåver

De røde enhetslåvene er i dag et av de mest markante innslagene i kulturlandskapet i Norge. Disse store driftsbygningene ble bygget fra slutten av 1800-tallet fram til 1970-årene. Med enhetslåven ble mange funksjoner samlet under ett tak.

De nye driftsbygningene ble oppført i to etasjer i lette trekonstruksjoner. Bygningene er preget av rasjonell organisering og planløsning for å forenkle det daglige arbeidet. Større gårdsbruk og flere store maskiner bidro til at enhetslåven etter hvert ble mindre hensiktsmessig. Fra 1970-tallet ble den avløst av lavere og bredere driftsbygninger med alle funksjoner på ett plan. Noen enhetslåver ble bygd om eller tatt i bruk som lager, men flere ble stående tomme til forfall.

Nå er enhetslåven den bygningstypen som fremstår som det tydeligste symbolet på det moderne norske jordbruket fra slutten av 1800-tallet fram til vår tid. Driftsbygningen representerer en demokratisering av landbruket, der bøndene fikk tilgang til samme kunnskap, rådgivning og løsninger, noe som bidro til effektiv drift. Uten enhetslåvene svekkes tunstrukturene, og med det forsvinner et av de mest markante kulturminnene i jordbruket.

Seterbygninger

Seterdrift har lange tradisjoner i Norge. Den utnytter utmarksressursene i fjell og skog, som er så langt unna gården at buskapen ikke kan drives fram og tilbake samme dag. Setra med hus til dyr og folk, er nødvendig for å utnytte fôrressursene. I et land med lite dyrkbar mark er dette en effektiv måte å utnytte ressursene på. Bygningene, sammen med det særegne landskapet preget av beite og slått, er viktige kulturmiljøer.

Seterbygningene bærer preg av lokal byggeskikk og lokale materialer. Mange steder er det laftete trebygninger, men i regioner med mangel på trevirke, er bygningene oppført i stein. Tradisjonell byggeskikk holdt seg lengre på setrene enn nede i bygdene.

Det er spor som tyder på at vi har hatt seterbruk siden forhistorisk tid. Tidlig på 1700-tallet hadde hver tredje gård i Sør-Norge en eller flere setre. Gullalderen for seterdriften kom på 1800-tallet, med et toppunkt med over 50 000 setre rundt 1840.

Mange gårder hadde flere setre for ulike beitesesonger. Setrene kan også deles inn i to typer etter bruk (fullseterbruk og melkeseterbruk), avhengig av hvor lenge folk bodde der og hvorvidt foredlingen skjedde på setra eller på gården. I det samiske jordbruket var setre eller egne sesongboplasser om sommeren en vanlig driftsmåte. Disse finner det spor etter både i Finnmark og andre deler av Nord-Norge.

Antallet setre i Norge kulminerte mot slutten av 1800-tallet, for så å gå kraftig tilbake etter århundreskiftet. På første halvdel av 1900-tallet kom kraftfôr og kunstgjødsel, noe som minsket behovet for å hente vinterfôr i utmarka. Etter andre verdenskrig skjedde en drastisk nedgang i setringen.

Stølsvidda i Valdres er et av de største aktive seterområdene i Norge. Foto: Nils Rogn.

Til tross for den store tilbakegangen for seterbruket, er det fortsatt områder med aktiv setring i store deler av Norge, særlig i Innlandet og Trøndelag. Seterdrift har vært viktig i mange av Europas fjellområder. Det er en felleseuropeisk tradisjon og kultur med lange tradisjoner, men som har dødd ut over store deler av kontinentet. Det er unikt for den norske seterkulturen at det fortsatt finnes livskraftige stølsmiljøer i fjord- og kystbygder, og ikke bare i fjellbygdene. I 2023 ble seterkulturen i Norge og Sverige nominert til UNESCOs verdensarvliste over immateriell kulturarv.

På Østlandet og i Trøndelag er setrene relativt store, med flere og større bygninger enn i resten av landet. På Vestlandet er gjerne bygningene mindre og ligger nærmere gårdene. Forskjellen mellom de østnorske og de vestnorske setrene skyldes ulike klimatiske og naturgitte forutsetninger. Mange vestnorske setre var melkesetre, mens det var mer vanlig med fullsetre på Østlandet. I Nord-Norge, Telemark og Agder var setrene som oftest enklere og mindre. Det samme var tilfellet i samiske områder. På de samiske setrene kunne det være gammer eller tømmerbygninger.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

Enhetslåvene er under press. Tall fra Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram viser at driftsbygninger i landbruket er en særlig truet bygningstype (NIKU RAPPORT 101). Endringer i jordbruket gjør at flere driftsbygninger har gått ut av bruk. Jorden forpaktes bort til andre, og driftsbygningene blir gjerne stående uten aktiv bruk. I pressområdene rundt de store byene der det er knapphet på arealer, bygges landbruksområder ned, og enhetslåvene blir ofte revet eller stående tomme. Her er det stort potensial for ny bruk, både i form av nye formål og næringer. Enhetslåvene påvirkes også av kravet om å legge om fra båsfjøs til løsdrift innen 2034. Det kan føre til at flere velger å erstatte enhetslåvene med nye driftsbygninger eller legger ned driften fordi investeringskostnadene blir for store.

Riksantikvaren mener at enhetslåvene har et betydelig potensial for videre bruk og ny bruk. Der det er storfedrift, bør man vurdere om enhetslåvene kan bygges om slik at de tilfredsstiller kravene til løsdrift. På gårdsbruk der det ikke lenger er aktiv drift, bør det vurderes om bygningene kan få alternativ bruk. Det finnes eksempler på driftsbygninger som brukes til galleri, museer, lager, selskapslokaler, men også som boliger. Bygningene har ofte store takflater som potensielt kan utnyttes til solcelleløsninger, forutsatt at det ikke kommer i konflikt med viktige kulturmiljøverdier.

Mange av bygningene fra den førindustrielle gården står overfor noen av de samme utfordringene som enhetslåven. Ofte er de ekstra utsatt og sårbare fordi de har mistet sin opprinnelige funksjon og er enkle og unnselige. De har liten oppmerksomhet i kommunale og regionale kulturmiljøplaner, og få har formelt vern. På grunn av størrelse og beliggenhet kan det ofte være utfordrende å gi dem ny bruk. Samtidig er det gjerne enkle og solide konstruksjoner som ved hjelp av små midler kan stå støtt flere generasjoner til.

Det er eksempler på at ulike jordbruksbygninger er tatt i bruk som ressurs i lokal næringsutvikling, blant annet til overnatting, produksjon, utsalg og lager. Flytting av bygninger kan i særlige tilfeller være et alternativ der hvor beliggenhet gjør at fortsatt bruk eller ombruk ikke lar seg gjøre.

Bygninger som er gått ut av bruk og ikke har et normalt vedlikehold er utsatt. Dette er en generell utfordring for ivaretagelsen av bygningsarv i hele Norge. Når disse bygningene går ut av bruk, kan det også føre til at kunnskap om håndverkstradisjoner og byggeskikk forsvinner. Mye av denne kunnskapen er ikke skriftlig nedfelt, men overlevert muntlig og gjennom praksis. Det er derfor behov for dokumentasjon av både fysiske og immaterielle aspekter ved kulturmiljøene. Dette gjelder ikke minst bygningsarven knyttet til urfolk og nasjonale minoriteter. Det er også behov for mer håndverkskompetanse for å kunne vedlikeholde og sette i stand bygningene på en riktig måte.

Bruk og ombruk av bygninger er gode klimatiltak. Nybygging er ressurskrevende. Nye materialer og bygningsdeler må produseres, transporteres til byggeplassen og brukes der. Dette gir avfall og høye klimagassutslipp. Klimagassregnskapet til mange nybygg blir først lønnsomt etter at bygget har vært i drift i flere tiår. Men når eksisterende bygninger tas i bruk, har mesteparten av utslippene allerede funnet sted. Klimaendringene øker også påkjenningene på kulturmiljø. Mer nedbør og ekstremvær er en trussel mot bygningene i jordbruket. Det er store geografiske forskjeller når det gjelder hvordan klimaendringene vil virke og hvilke konsekvenser de vil få. Her vil tilpasning til et klima i endring være viktig for å møte utfordringene bygningsvernet står overfor.

Det trengs flere gode eksempler på ombruk av landbruksbygninger. Gode eksempler er med på å inspirere eiere som ønsker å ta vare på bygningene sine og kan bidra til at bygningene ses på som en ressurs. Samtidig kan eksemplene peke på utfordringer og løsningsmuligheter for bevaring, bruk og ombruk.

Landbruks- og matdepartementet ga i 2013 ut en rapport om landbruksbygg og kulturlandskap. Rapporten er et viktig kunnskapsgrunnlag for arbeidet med dette deltemaet. Nedlegging av seterdriften påvirker kulturlandskapet som gror igjen og mister mye av sitt spesielle, kulturbetingete biologiske mangfold. Også infrastruktur knyttet til den tradisjonelle driften forfaller, som gjerder, rydningsrøysen og seterveier. Seterbygningene står også i fare for å forfalle. Omregulering av seterhus til hytter og utbygging av nye fritidsboliger i seterlandskap, kan skape arealkonflikter der ulike interesser står mot hverandre. Det kan gå på bekostning av den tradisjonelle seterdriften og det særegne landskapet.

Fortsatt seterdrift bidrar til at bygninger og kulturlandskap holdes i hevd, samtidig som kunnskap om matproduksjon og skjøtsel videreføres til nye generasjoner. Det gir rom for opplevelser, erfaringsbasert læring og lokal næringsutvikling og verdiskaping. Bevaring av kulturmiljøer knyttet til seterdrift forutsetter kunnskap om både materielle og immaterielle

kulturmiljøverdier. Enhetslåvene og mindre bygninger kan i mange sammenhenger få en ny bruk uten at viktige kulturmiljøverdier går tapt. Seter og setervoll er som helhetlig kulturmiljø ofte mer sårbart for bruksendringer. Bygninger og kulturlandskap utgjør et hele, og fortsatt seterdrift avhenger av effektive virkemidler som ses i sammenheng. I rapporten *Forslag til satsing for fortsatt seterdrift*, utarbeidet av Landbruksdirektoratet, Miljødirektoratet og Riksantikvaren i 2023, pekes det på mulige tiltak for å styrke seterdriften i Norge.

Noen støler drives som besøkssetre. Besøkssetre har en viktig formidlingsfunksjon og kan bidra til at bygninger tas vare på og tilstøtende arealer skjøttes. Men besøkssetre har gjerne betydelig lavere produksjon og mindre skjøtsel av landskapet enn ordinære setre med beiting, slått og melkeproduksjon.

Enhetslåven på Billerud gård har fått ny bruk som atelier og utstillingslokale for Peder Balke-senteret på Toten. Eksemplet, signert Kastler Skjeseth arkitekter, viser hvordan enkle og kostnadseffektive tiltak kan tilrettelegge for ny bruk. Foto: Erlend Skjeseth.

INTERESSENER OG AKTØRER

De fleste kulturminnene og kulturmiljøene som omtales under deltema 1 er i privat eie. Dette er stor grad bygninger som er knyttet til aktiv næringsvirksomhet i jordbruket. Her er det avgjørende at man identifiserer eiers og brukers behov og finner løsninger i samarbeid med dem. Landbruks- og kulturmiljøforvaltningen må samarbeide om dette. Norsk landbruksrådgivning, Innovasjon Norge og de regionale bygningsvernsentrene/bygningsvernsrådgiverne kan bidra med kompetanse og veiledning. Museer med kompetanse på formidling og bevaring av landbruksbygninger, samt miljøer knyttet til urfolk og nasjonale minoriteter, vil også være relevante aktører. Norges Bondelag, Norsk Bonde- og Småbrukarlag og Norsk Seterkultur er eksempler på relevante interesseorganisasjoner.

Resultatmål for Bygninger i jordbruket

- Handlingsrommet for tilpasning av enhetslåven til løsdrift eller annen bruk blir utnyttet
- Seterbygninger brukes og bevares hovedsakelig gjennom seterdrift
- Seterbygninger som ikke kan brukes i seterdrift, har fått alternativ bruk
- Flere eksempler på ny bruk av jordbrukets bygninger er tilgjengelig
- Det er etablert kunnskap om hvordan klimaendringene påvirker jordbrukets bygninger
- Rådgivning for bevaring og bruk av jordbrukets bygninger er etablert og tilgjengelig i hele landet
- Eiere og frivillige er interessert og engasjert i bevaring av jordbrukets bygninger

Eksempler på aktiviteter og tiltak

Bevaring og bruk

- Samle og formidle flere eksempler på bruk og ombruk av bygninger i jordbruket i Riksantikvarens eksempelsamling, veiledningsmateriell og annen rådgivning til landbruket
- Undersøke og vurdere handlingsrommet for ny bruk av landbruksbygninger innenfor eksisterende lovverk
- Samordne bruk av eksisterende tilskuddsordninger for istandsetting, tilpasning, bruk og ombruk

Kunnskap og kompetanse

- Utvikle og gjennomføre kompetanseutviklingstiltak innenfor relevante håndverksfag
- Utvikle og formidle kunnskap om hvordan istandsetting, rehabilitering og ombruk kan bidra til å redusere klimagassutslipp og gjøre at bygningen tåler klimaendringene
- Kartlegge klimarelatert risiko og sårbarhet for bygninger i jordbruket i samarbeid med relevante aktører
- Dokumentere og synliggjøre mangfold og variasjoner i jordbruksbygninger og anlegg knyttet til urfolk og nasjonale minoriteter

Opplevelse og engasjement

- Tilrettelegge for bruk av historiske bygninger som arena for arrangementer, kurs og andre aktiviteter
- Stimulere til at eiere får praktisk kunnskap om håndverk og bygningsvern
- Opprettholde antallet besøks-setre på dagens nivå og stimulere til flere
- Etablere samarbeidsarenaer med utdanningssektoren med sikte på at kunnskap om bygninger i jordbruket blir del av skole- og utdanningsløpet

Deltema 2

Jordbrukslandskapet

BESKRIVELSE OG AVGRENSNING

Jordbrukslandskapet er skapt av mennesker i samspill med naturen over lang tid. Bygninger, steingjerder, gravhauger og ferdselsveier er bygget, mens slåtteeenger, lyngheier, beitemarker og lauvingslier er blitt til gjennom bruk og skjøtsel av arealer gjennom århundrer.

Landskapet er ulikt fra region til region og fra sted til sted. Her er det et mangfold av ulike typer kulturmiljøer som åker, eng og beiter, ulike drifts- og dyrkningsflater, tun, nytte- og prydhager og andre landskapsspor etter virksomheter som naturlig knytter seg til gårdsdrift.

Det som i dag er gode jordbruksområder, var også attraktive steder for bosetning og aktivitet i tidligere tider. Mange av dagens gårdsbruk har en mer enn 1000 år lang kontinuerlig historie, og mange gårdstun ligger på samme sted som gårdene i vikingtid og middelalder.

Andre steder er jordbruket yngre, for eksempel rydningsbruk og husmannsplasser fra 17-1800-tallet og bureising fra mellomkrigstiden. Dette er også kulturlandskap med interessant og viktig historie.

Alt sammen er viktige kulturlandskap for matproduksjon, kultur- og naturkunnskap, gode opplevelser og fortsatt næringsutvikling. Landskapet er summen av kultur- og naturmiljø. Verdiane i kulturlandskapet avhenger av fortsatt bruk og drift, skjøtsel gjennom slått eller beite, samt vedlikehold av bygninger og andre kulturminner for å opprettholdes.

I deltemaet *Jordbrukslandskapet* prioriteres:

- Kulturlandskapet
- Arkeologiske kulturminner i jordbrukslandskapet

Disse er valgt ut fordi det knytter seg særskilte utfordringer og muligheter til områdene.

Kulturlandskapet

I Norge er kun tre prosent av landarealet dyrka mark. I tillegg kommer beitemark, slåtteeeng og andre kulturmarkstyper som har utviklet seg historisk fra kyst til fjell. De naturlige forutsetningene for jordbruk er svært varierende fra nord til sør, og fra kyst til innland.

Sammen med ulikheter i økonomiske og sosiale forhold og tilgang på andre ressurser å leve av, har dette gitt oss et stort mangfold av jordbrukslandskap.

Gårdstun, hager, alleer, veier, terrasserings, gjerder, broer, gravminner, rydningsrøyser og steingjerder er blant kulturminnene og kulturmiljøene som gir landskapene særpreg. I tillegg til kulturmiljøverdiene har kulturlandskapet ofte verdifullt biologisk mangfold, med arter som

er avhengige av skjøtsel eller beite. Det er viktig med helhetlig bevaring og kulturlandskapsskjøtsel for å ivareta sammenhenger og strukturer på en god måte.

Kulturlandskapets betydning for matproduksjon er grunnleggende. Landskapet preger også menneskers identitet, gir opplevelser og er en viktig arena for friluftsliv og rekreasjon.

Åraksbø i Setesdalen er et kulturhistorisk landskap av nasjonal interesse (KULA). KULA-registeret er et kunnskapsgrunnlag som skal sikre bærekraftig forvaltning av de viktigste landskapene i Norge. Foto: Snorre Haukalid, Agder fylkeskommune.

Arkeologiske kulturminner

Alle kulturminner fra før 1537 (reformasjonen) er automatisk fredete, enten kulturminnene er kjent eller ikke. Det samme gjelder for alle samiske kulturminner fra 1917 eller tidligere. De arkeologiske kulturminnene er den viktigste kunnskapskilden til vår historie i mesteparten av tiden det har bodd mennesker i Norge.

Dagens jordbruksarealer inneholder kulturminner fra alle tider. Her finner vi blant annet steinalderboplasser fra de første 8000 årene det har bodd mennesker i Norge. Fra bronsealder og jernalder finner vi også bosetningsspor, men også graver i alle varianter, fra store gravhauger og -røyser, til små unnselige branngraver. Videre finner vi også kulturminner fra andre aktiviteter i forhistorien, som jakt og fangst, produksjon og erverv, ferdsel og transport. Mange av kulturminnene er ikke lenger synlige over bakken, mens for eksempel gravhauger, rydningsrøyer eller eldre gårdsanlegg og gammetufter er visuelt viktige elementer i jordbrukets kulturlandskap.

Tall fra Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram² viser at jordbruksaktivitet er en av de største årsakene til tap og skade på automatisk fredete kulturminner.

Ikke alle kulturminner er synlige over bakken. Ved gården Skiri i Rauma ligger omfattende spor etter tidligere bosetning og aktivitet rett under torva. Foto: Aaron Johnston, Møre og Romsdal fylkeskommune.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

Kulturlandskapet endres. Større inngrep kan føre til nedbygging av matjord og tap av på kulturminner og kulturmiljøer. Flere mindre endringer over tid kan også bidra til at landskapet forringes og mister mye av sin verdi. Det er derfor avgjørende å sikre et større mangfold av kulturlandskap med store kulturmiljøverdier og rikt biologisk mangfold.

Samfunnsmessige endringer og strukturendringene i jordbruket fører til færre og større driftsenheter. Noen steder intensiveres driften, mens andre områder preges av nedlegging og gjengroing. Dette gjør det krevende å ta vare på de samlede kulturhistoriske kvalitetene i jordbrukslandskapet. Teigstrukturer endres, og gjerder, vegetasjon og andre teigdeler blir uhensiktsmessige. Slåtteeenger, hagemark og beiter mister sin betydning i drifta og går ut av bruk, og det kulturbetingete biologiske mangfoldet svekkes. Gamle veier og veifar blir mer til heft enn nytte. Gravhauger, rydningsrøyser og andre kulturminner som har fått ligge i fred i århundrer, kan fjernes på enkelt vis med moderne maskiner. Der jordbruksdrifta legges ned, forfaller kulturminner som trenger skjøtsel, og kulturlandskapet gror igjen.

² SWECO 2020: Miljøovervåkingsprogram – Status og tilstandsovervåking av automatisk fredete kulturminner i utvalgte kommuner. Samlerapport 2015–2019. MOVARK-rapport nr. 11.

Mange bønder har stor interesse for kulturmiljø. De tar ansvar for egen eiendom, setter i stand, vedlikeholder og skjøtter. Det skjer gjerne med betydelig egeninnsats, og ofte med tilskudd fra landbruket (SMIL og regionalt miljøprogram) eller fra Kulturminnefondet. Slike tiltak bidrar til at mange verdifulle kulturhistoriske elementer i jordbrukslandskapet ivaretas, og det er viktig at støtteordningene til dette videreføres.

Det er viktig å styrke innsatsen for å ta vare på jordbrukslandskap der kulturmiljøverdiene samlet sett gir landskapet høy verdi. Når bygninger, hager, dyrka mark, beiter, ferdselsårer og arkeologiske kulturminner sees i sammenheng, og tiltakene for å bevare dem samordnes, vil den samlede virkningen i kulturlandskapet øke. Landskapets verdi som kilde til kulturhistorisk kunnskap opprettholdes, opplevelsesverdien styrkes, og det samme vil i mange tilfeller gjelde bruksverdien.

Bevaring av kulturmiljøer i kulturlandskapet forutsetter kunnskap om både materielle og immaterielle kulturmiljøverdier.

Riksantikvaren utarbeider en oversikt over kulturmiljøer og landskap av nasjonal interesse i samarbeid med Sametinget og fylkeskommunene. Oversikten vil være et godt utgangspunkt for å velge ut jordbrukslandskap for samordnet innsats for å ta vare på kulturmiljøkvalitetene. Kommunale kulturmiljøplaner og regionale planer og strategier kan også være grunnlag for dette. Utvalget bør gjøres i samarbeid mellom landbruksnæring og -forvaltning, kommune, kulturmiljøforvaltning og andre som rår over virkemidler som kan være aktuelle å benytte.

Utvalgte kulturlandskap i jordbruket (UKL) er en etablert ordning for å ta vare på kulturmiljø-, naturmiljø- og produksjonsverdier i prioriterte områder. I 2024 omfatter UKL 51 områder. Forutsatt at den økonomiske rammen til UKL styrkes, kan flere områder inkluderes.

Gjennom samordnet virkemiddelbruk kan også andre jordbrukslandskap med viktige kulturmiljøverdier bli bevart og få god forvaltning. Kulturmiljøforvaltningen gir tilskudd til istandsetting av fredete og verneverdige kulturminner. Landbruksforvaltningen gir tilskudd til istandsettings- og skjøtselstiltak. Miljøforvaltningen gir tilskudd til tilrettelegging for friluftsliv og bevaring av truede naturtyper der kulturmarker kan inngå. Som plan- og bygningsmyndighet setter kommunen også viktige rammer for arealbruk og landskapsforvaltning.

Kulturlandskapet har et stort potensial som kilde til opplevelse, noe som kan legge grunnlaget for næringsutvikling og verdiskaping. Gjennom skilting og tilrettelegging kan gamle stier og veifar også være en ressurs i friluftsliv og folkehelsearbeid. Her er det avgjørende å få kulturmiljø inn som tema i kommunenes planer for friluftsliv.

Arkeologiske kulturminner er en ikke-fornybar ressurs og de viktigste kildene til vår felles historie i mesteparten av tiden det har vært mennesker i Norge. Møtet mellom moderne jordbruk og arkeologiske kulturminner kan i mange tilfeller være utfordrende. For at

kildeverdien ikke skal gå tapt er det viktig med kunnskap om kulturminnene. Undersøkelser av arkeologiske kulturminner i jordbrukslandskapet gir ny kunnskap, innsikt og engasjement for historien.

Stadig større og tyngre jordbruksredskap påvirker også jorda i større grad enn tidligere driftsformer, med negative konsekvenser for kulturminner under bakken.

Selv om det ble gjennomført registrering av en del automatisk fredete kulturminner i jordbrukslandskapet i forbindelse med utviklingen av Økonomisk kartverk (ØK) fra 1960-tallet og fremover, er kunnskapen om kulturminner mangelfull. Kulturminner under bakken og automatisk fredete samiske kulturminner er bare unntaksvis kartlagt, og for store deler av landet (særlig i Nord-Norge) er det ikke foretatt registreringer i det hele tatt. Der kunnskap mangler, er risikoen for tap størst. NIBIO har, på oppdrag fra Klima- og miljødepartementet, kartlagt virkemidler innen landbruksnæringen som kan påvirke automatisk fredete kulturminner². Grøfting (drenering), nydyrking og nybygg trekkes frem i denne sammenheng, og det er behov for å se på metoder og tiltak for å møte disse utfordringene.

Færre og større gårder innebærer også større konsentrasjoner av husdyr på beite. Tråkkskader fra storfe på beite eller foringsplasser, er en økende utfordring.

Klimaendringene er en trussel mot kulturmiljøer, kulturminner og landskap. Kulturlandskapet gror raskere igjen. Flom, erosjon og ekstremvær øker skaderisikoen. Forebyggende og avbøtende tiltak mot klimaskader vil trolig måtte iverksettes. Slike tiltak må utformes slik at kulturmiljøverdiene bevares i størst mulig grad.

INTERESSETER OG AKTØRER

Grunneiere og drivere er viktige interessenter og aktører innen dette deltemaet. Likeledes næringsorganisasjonene Norges Bondelag og Norsk Bonde- og Småbrukarlag. Det samme gjelder landbruksforvaltningen med Landbruksdirektoratet, statsforvalteren og kommunen samt kulturmiljøforvaltningen ved Riksantikvaren, Sametinget, fylkeskommunene og universitetsmuseene. Norsk landbruksrådgivning kan være en viktig veiledningsaktør. Fagmiljøer som NIBIO, NMBU, universitetsmuseene og andre museer kan også være sentrale kunnskapspartnere.

Mindre private tiltak

Nydyrking under 15 dekar, landbruksveier under 3 km, og drenering av jordbruksjord under 100 dekar, regnes som mindre, privat tiltak. Her dekker staten eventuelle kostnader til arkeologiske arbeider. De økonomiske rammene for å ivareta Statens forpliktelser i disse sakene er imidlertid ikke tilstrekkelige for å dekke behovene

Resultatmål for Jordbrukslandskapet

- Flere kulturlandskap med viktige kulturmiljøverdier er bevart
- Virkemidlene for bevaring og bruk av jordbrukslandskapet er samordnet
- Det er etablert kunnskap om kulturminner som blir skadet og går tapt som følge av jordbruksaktivitet
- Automatisk fredete arkeologiske kulturminner i jordbrukslandskapet er kartlagt
- De viktigste automatiske fredete arkeologiske kulturminnene i jordbrukslandskapet er bevart, skjettet og formidlet
- Det er etablert kunnskap om hvordan klimaendringene påvirker jordbrukslandskapet
- Rådgivning om bevaring av kulturmiljø i jordbrukslandskap er etablert og tilgjengelig i hele landet
- Eiere og frivillige er interessert og engasjert i bevaring av kulturminner og kulturmiljøer i jordbrukslandskapet

Goarahat og Sandvikhalvøya er et utvalgt kulturlandskap (UKL) hvor det har vært drevet jordbruk siden 1500-tallet. Her er det et stort felt med steinalderbosetning, gammetufter og artsrik naturbeitemark. Foto: Torbjørn Preus Schou, Finnmark fylkeskommune.

Eksempler på aktiviteter og tiltak

Bevaring og bruk

- Identifisere de viktigste automatisk fredete kulturminnene med tanke på langsiktig bevaring
- Vurdere handlingsrommet i regelverk og gjennomgå saksbehandlingsrutiner for tiltak i jordbruket som kan skade automatisk fredete arkeologiske kulturminner
- Velge ut jordbrukslandskap med store kulturmiljøverdier med tanke på bevaring, i samarbeid med eiere og drivere
- Utarbeide planer for istandsetting og skjøtsel av kulturmiljø i prioriterte kulturlandskap og sette inn samordnete tiltak og virkemidler for å ta vare på kvalitetene, i samarbeid med eiere og drivere

Kunnskap og kompetanse

- Utvikle bedre prognoseverktøy for arkeologiske kulturminner for å forebygge konflikter med tiltak i jordbruket
- Identifisere de viktigste og mest sårbare kulturminnetypene i jordbrukslandskapet
- Kartlegge kulturminner knyttet til urfolk og nasjonale minoriteter som skades av moderne jordbruksaktivitet
- Utarbeide oversikt over kulturminner fra jordbrukshistorien som er spesifikke for eller har særlig tilknytning til urfolk og nasjonale minoriteter
- Identifisere jordbrukslandskap med store kulturmiljøverdier knyttet til urfolk og nasjonale minoriteter
- Kartlegge klimarelatert risiko og sårbarhet for kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap i samarbeid med relevante aktører
- Kartlegge kjente og ikke-kjente, (automatisk) fredete og verneverdige, kulturminner i jordbrukslandskapet
- Kvalitetssikre kartfestet informasjon om kulturmiljø
- Informere grunneiere om kulturmiljøverdier og videreutvikle veiledning om istandsetting og skjøtsel

Opplevelse og engasjement

- Legge til rette for at frivillige kan delta i istandsettings- og skjøtselstiltak, i samarbeid med eiere
- Informere allmennheten om verdiene i jordbrukslandskapet og legge til rette for skånsom ferdsel
- Etablere samarbeidsarenaer med utdanningssektoren med sikte på at kunnskap om kulturmiljø i jordbrukslandskapet blir del av skole- og utdanningsløpet

Deltema 3

Kulturmiljø i skog

BESKRIVELSE OG AVGRENSNING

Nesten en fjerdedel av Norge er dekket av skog. Dette er områder med kulturminner fra alle perioder, fra eldre steinalder til vår egen tid. Naturgitte forskjeller, fra nord til sør, og fra kyst til innland, har ført til et stort mangfold av kulturminner og ulike driftsformer.

Kun en brøkdel av kulturminnene i skog er kjent og registrert. Kulturminner og kulturmiljøer fra skogsdriften omfatter blant annet koier og hytter, fløtningsanlegg og løpestrenger/taubaner, sager, velteplasser og brannvaktårn. Skogen rommer også boplasser fra eldste steinalder til i dag, graver, spor etter ulike næringer som jernvinne, kullframstilling, bergverksdrift, fangst og fiske og mye mer.

Noen bosatte seg i skogen på småbruk og husmannsplasser. På midten av 1800-tallet var det nesten like mange husmenn som gårdbrukere her i landet. I skogene finnes det også skogfinske, samiske, kvenske og andre boplasser der urfolk og minoriteter holdt til i generasjoner.

Skogen er også en viktig ressurs i kulturmiljøarbeidet. Den er en materialbank på rot med kvalitetsvirke med stor verdi i restaurerings- og istandsettingsprosjekter.

I deltemaet *Kulturmiljø i skog* prioriteres:

- Skogbrukets kulturmiljø
- Arkeologiske kulturminner
- Kvalitetsvirke

Disse er valgt ut fordi det knytter seg særskilte utfordringer og muligheter til områdene.

Skogbrukets kulturmiljø

Skogbruket har etterlatt seg et stort mangfold av kulturminner og kulturmiljøer. Helt siden trelasthandelen kom i gang for alvor på 1500-tallet har skogbruket lagt grunnlaget for en imponerende infrastruktur. Det er bygget magasin- og fløtningsdammer av tre, jord og stein. Skjermer langs elvene hindret at tømmeret satte seg fast, mens tømmerenner førte stokkene gjennom grunne bekker og forbi fossefall og stryk. I bratt terreng var løpestrenger i bruk for frakt av tømmer.

Skogskoier var overnattings- og hvilested for skogsarbeidere og var mest utbredt i de store skogsområdene. Dette er en av få bygningstyper i skogbruket som det fortsatt er en del av. De første koiene var laftede bygninger, oppført av det dårligste tømmeret med jordgulv, åre og soveplasser. Disse gikk ut av bruk da det ble innført nye krav til standarden på skogshusvær

tidlig på 1900-tallet. Nye koier bygget av lemmer ble utbredt sammen med egne stallbygninger.

Etter andre verdenskrig gjennomgikk skogbruket en kraftig rasjonalisering. I andre halvdel av 1900-tallet ble tømmerfløting og løpestrenger avløst av transport på bil og jernbane.

Tømmerrenner, kanalanlegg og annen infrastruktur gikk ut av bruk. Skogsbilveier gjorde at skogskoiene ble avløst av hjulbrakker og mobile småhytter. Etter hvert kom nye hogstmaskiner, noe som ytterligere reduserte behovet for manuell arbeidskraft.

De nye driftsformene bidro til å endre skoglandskapet. Infrastrukturen som en gang var så avgjørende, forfalt. Til tross for skogbrukets betydning for landet, regioner og lokalsamfunn, er kulturminner og kulturmiljøer etter næringen blitt viet lite oppmerksomhet.

Over store deler av landet er det synlige spor etter tømmerfløting. Ved Bingen lenser ved Sørumsand i Akershus begynte den organiserte fløtingen allerede på 1500-tallet. Foto: Øystein Hagland, Riksantikvaren.

Arkeologiske kulturminner

Dagens skoger rommer kulturminner fra alle tider. Da isen trakk seg tilbake fra fastlandet for 12 000 år siden, og havet mange steder sto mange kilometer inn over dagens landjord, ble hele landet tatt i bruk til bosetning, jakt, fangst og sanking. Det som i dag fremstår som ubebodde skogsområder inneholder derfor omfattende spor etter tidligere aktivitet, som bosetning, jakt og fangst. Senere var skogsområdene viktige for også andre ressurser enn de som var nødvendige for å overleve. Det finnes utallige jernvinneanlegg, tjæremiler og kullfremstillingsanlegg i skogene våre, fra jernalder til nyere tid. Parallelt med voksende

tømmereksport fra Norge på 15- 16- og 1700-tallet, økte også ressursutnyttelsen knyttet til bergverksdrift. Samtidig var fortsatt skogen et sted hvor folk bodde, og hvor beite- og næringsressurser ble utnyttet. Skogene inneholder derfor et stort mangfold av kulturminner fra alle tider.

I kulturminnesammenheng er skogene nærmest å regne som hvite flekker på kartet. Tall fra Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram³ viser at skogbruksaktivitet er en av de største årsakene til tap og skade på automatisk fredete kulturminner.

I skogen finnes det kulturminner fra alle tider. Her under hogst i et område med bergkunst (skålgroper) fra bronsealder eller jernalder. Foto: David Tuddenham, Trøndelag fylkeskommune.

Kvalitetsvirke

Utover på 1900-tallet skjedde en kraftig industrialisering av skogbruket og i produksjonen av byggevarer. Nye skogsmaskiner og mer automatiserte sagbruk ble tatt i bruk. Det ble mindre sortering etter kvalitet på virke, og markedet ble mer standardisert. Byggevarer som tidligere gjerne ble laget i de mest solide og holdbare kvalitetene, blir nå produsert av trevirke med kortere levetid.

³ SWECO 2020: Miljøovervåkingsprogram – Status og tilstandsovervåking av automatisk fredete kulturminner i utvalgte kommuner. Samlerapport 2015-2019. MOVARK-rapport nr. 11.

Standardiseringen har gjort det vanskeligere for sluttbruker å få tilgang til trevirke i ulike kvaliteter, særlig holdbare byggevarer av spesielt høy kvalitet. Samtidig er det voksende interesse for ombruk av eksisterende bygninger og mer bruk av bærekraftige materialer. Dette gir nye potensielle markeder for kvalitetsvirke til både restaurering og istandsetting, og til nybygg.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

Det norske skogsertifiseringssystemet (PEFC-standarden) inneholder krav om å ta hensyn til kulturminner ved tiltak i skog. Det forutsetter imidlertid at kulturminnene er kjent og korrekt kartfestet. Kulturminner i skog har aldri vært gjenstand for systematisk nasjonal kartlegging. Kartlegging for ny nasjonal digital høydemodell (NDH) er gjort ved hjelp av LIDAR³ i de aller fleste skogsområder. Mange typer kulturminner (som kullgroper, kullmiler, fangstanlegg og gravminner) i skog er synlige i kartleggingen, men er ikke sikkert identifisert og kartfestet i nasjonale kulturminneregistre (Askeladden). Manglende og feil kartfesting av kulturminner i skog gjør at fredete og ikke-fredete kulturminner i skog blir skadet ved skogbrukstiltak hvert eneste år.

Konsekvensene av hogst og andre skogbrukstiltak i områder med kulturminner og kulturmiljøer kan være utfordrende. Det er behov for kunnskap om hvordan skogbrukstiltak kan gjennomføres på måter som er minst mulig skadelig for kjente og ikke-kjente kulturmiljø.

I kommunale og fylkeskommunale kulturmiljøplaner er det med få unntak også lite informasjon om kulturminnene og kulturmiljøene i skog. Bygninger og anlegg ligger ofte i områder som er lite tilgjengelige, noe som kan gjøre bruk til en utfordring. Mange skogskoier har potensial som ressurs i jakt, fiske og friluftsliv. I dag er det flere skogeiere som vedlikeholder og leier ut koier til overnatting. Samtidig er det mange bygninger som har forfalt og står til nedfalls. Gamle tømmerveier og stier har stort potensial som turveier hvis de skiltes og tilrettelegges for friluftsliv.

Mens skogskoier og gamle veifar har stort potensial for videre bruk, er det en større utfordring når det kommer til andre av skogbrukets anlegg. Ved hjelp av lokalt engasjement har gamle fløtningsanlegg blitt satt i stand og brukes i dag til formidling av skogbrukshistorie. Brorparten av anleggene har derimot liten bruksverdi og ligger vanskelig til. Skal flere av anleggene brukes og bevares må det stimuleres til lokalt engasjement.

Klimaendringene er en trussel mot kulturminner og kulturmiljøer i skogen. Fløtningsanlegg og andre kulturminner ved vassdragene er spesielt utsatt, som følge av stadig hyppigere flommer og mer nedbør. Kortere og mildere vintre – med mindre snø og frost i bakken – i kombinasjon med større og tyngre maskiner, øker omfanget av kjøreskader på kulturminner under bakken.

Kvalitetsvirke er en viktig ressurs for vedlikehold og restaurering av bygninger, fartøy og andre kulturminner. Kvalitetsvirke fra norske skoger er fortsatt et nisjeprodukt, men etterspørselen er økende og markedet er i utvikling. Det er viktig å stimulere til styrking av

hele verdikjeden fra produsent til sluttbruker for å bidra til økt tilgang til kvalitetsvirke til både restaurering, vedlikehold og nybygg.

Det finnes sagbruk og skogeiere som satser spesielt på kvalitetsvirke. Enkelte eiere har satt av skog (arveskog, kulturravsskog, grøntlager) som kan brukes til restaurering og istandsetting av eldre bygninger og båter. Dette er eldre trær som skjøttes på en slik måte at de kan stå og modne lenger. Det gir ekstra holdbart virke av spesielt god kvalitet.

INTERESSETER OG AKTØRER

De fleste kulturminner og kulturmiljøer som omfattes av deltema 3 ligger i skog som eies av private. Skogseiendommer er også bygdeallmenninger med eiere fra det lokale landbruket, privat allmenninger og statsallmenninger. I tillegg er det mye skog i offentlig eie, hvor Statskog og Allstad (tidligere Opplysningsvesenets fond) er de største grunneierne. Skogeierforbundet og Norskog er interesseorganisasjoner for private skogeiere. Norsk Bygdesagforening organiserer små og mellomstore sagbruk og treforedlingsbedrifter, som i stor grad satser på nisjeprodukter og kvalitetsvirke.

Andre samarbeidspartnere som kan bidra med kompetanse og veiledning, er Skogmuseet med museumsnettverket for lokale skogbruksmuseer, Skogkurs som arbeider med kunnskap og kompetanseheving i skogbruksnæringen, forsknings- og universitetsmiljøer, bygningsvernssentre/ bygningsvernslådgivere, Bygg og bevar, Landbruksdirektoratet, statsforvalterne, den regionale kulturmiljøforvaltningen og kommunene. Frivilligheten er en viktig samarbeidspartner som kan bidra til kartlegging, istandsettings- og bevaringstiltak, med kunnskap og med å fremme lokalt engasjement.

Resultatmål for Kulturmiljø i skog

- Et større mangfold av skogbrukets bygninger og anlegg er bevart og i bruk
- Kulturminner i skog er kartfestet og registrert i Askeladden
- Skogbruksnæringen har kunnskap om hvordan tiltak kan gjennomføres med minst mulig skade på kulturminner og kulturmiljøer
- Kunnskapen om og markedet for kvalitetsvirke er styrket.
- Det er etablert kunnskap om hvordan klimaendringene påvirker kulturmiljø i skog
- Rådgivning om bevaring og bruk av kulturmiljø i skog er etablert og tilgjengelig i hele landet
- Eiere og frivillige er interessert og engasjert i kartlegging, skjøtsel og bevaring av kulturmiljø i skog

Eksempler på aktiviteter og tiltak

Bevaring og bruk

- Gjennomgå regelverk og saksbehandlingsrutiner for tiltak i skog for å redusere skader på automatisk fredete kulturminner
- Samarbeide med skogbruksnæringen om å styrke markedet for kvalitetsvirke
- Velge ut kulturmiljø for bevaring i samarbeid med eiere, og veilede og støtte istandsetting, skjøtsel og tilpasning til ny bruk

Kunnskap og kompetanse

- Heve kvaliteten på kartfestingen av kulturminner i skog og utvikle KI-metoder for kartlegging basert på fjernmåling
- Øke kompetansen hos kulturmiljøforvaltningen og skogbruksnæringen om kulturmiljø i skogen og om virkningene skogsdrift kan ha på kulturminner
- Kartlegge klimarelatert risiko og sårbarhet for kulturminner og kulturmiljø i skogen
- Kartlegge og utvikle ny kunnskap om urfolk og nasjonale minoriteters kulturminner og kulturmiljøer i skogen

Opplevelse og engasjement

- Samarbeide med eiere om å formidle og gjøre skogbrukets kulturmiljø tilgjengelig for allmennheten
- Samarbeide undervisningssektoren om å innarbeide kunnskap om kulturmiljø i skog i utdanning og skoleverk

Deltema 4

Kulturmiljø etter reindrift

BESKRIVELSE OG AVGRENSNING

Reindriften har dype historiske røtter i store deler av landet. Villreinfangst har foregått helt siden steinalderen og er en viktig del av forhistorien til tamreindriften. Overgangen fra villreinfangst til tamreindrift skjedde gradvis, men hovedsakelig i løpet av middelalderen. I tusenvis av år har reinen fulgt faste trekkruiter mellom høst- og vinterbeite i innlandet og vår- og sommerbeite ved kysten og kystnære fjell og dalfører. Tradisjonelt har tamreindriften vært nomadisk, med de samme flyttingene mellom årstidsbeitene som villreinen. Kulturminner fra villreinfangst og tamreindrift finnes derfor ofte i det samme landskapet og forteller i stor grad om kontinuiteten i bruken av reinen som ressurs.

Dagens reindrift har mange likhetstrekk med historisk reindrift selv om den er modernisert og effektivisert. Reinene har dannet grunnlag for samisk naturutnyttelse, bosetting, ferdsel, økonomi og levkår over et langt historisk tidsrom. Den inngikk også i næringssammenhenger der et mangfold av ressurser ble brukt til sanking, fangst, fiske, handel og jordbruk, knyttet til meahcásteapmi/utmarksbruk og verde-bånd mellom reindriftsutøverne og fastboende jordbrukere. I fjellområder i Sør-Norge drives det også tamreindrift av andre enn samer.

I dette deltemaet prioriteres kulturmiljø etter tamreindrift og sammenhengen mellom villreinfangst og reindrift.

Dette er valgt ut fordi det knytter seg særskilte utfordringer og muligheter dette området.

Kulturmiljø etter villreinfangst og tamreindrift

Det finnes mange kulturminner og kulturmiljøer langs reinens trekkveier. Kulturmiljøer som forteller om villreinfangst og tamreindrift, omfatter et stort spekter av kulturminnetyper som fangstanlegg, ledegjerder og skyteskjul, boplasser med gammer og gammetufter, reingjerder, melkeplasser, ildsteder, gjemmer, og helligsteder. Kulturmiljøverdiene er også knyttet til sammenhengene mellom disse kulturminnene i landskapet.

I løpet av 1900-tallet har reindriftnæringen gjennomgått større moderniseringer og effektiviseringer. I dag er de fleste som driver med reindrift bofaste, og reindriften er motorisert. Kulturminner og kulturmiljøer etter moderne reindrift kan for eksempel omfatte reingjerder, driftsbygninger, boliger og gjeterhytter for kortvarig eller lengre opphold. Kulturminner kan også være stedsnavn, helligsteder, naturelementer eller lokaliteter knyttet til viktige hendelser, tro og tradisjon.

Reingjerde i Karasjok i Finnmark. Kulturmiljø etter reindrift kan sette spor i landskapet, noe det ofte er lettest å se på avstand. Kilde: Norge i bilder.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

På tross av at reindrift og villreinfangst har dype historiske røtter og stor geografisk utbredelse, har det vært lite oppmerksomhet om kulturmiljø etter disse virksomhetene. Fornorskningspolitikken har også bidratt til at kunnskap om samisk kultur og kulturarv ikke har blitt tilstrekkelig ivaretatt eller fått nok anerkjennelse. Kulturminnene er til dels lite kjent og mangelfullt dokumentert og kartlagt. Manglende kunnskap og oversikt er en utfordring. Det er behov for dokumentasjon og kartlegging av kulturminner etter villreinfangst og reindrift og overgangen fra fangst til tamreindrift. Det er også behov for forskning og annen kunnskapsutvikling for å forvalte kulturmiljøene og formidle hva de betyr og representerer. Behovet omfatter også bedre kunnskap om årsaker til tap av kulturminner og -miljøer.

Samiske kulturminner og -miljøer fra etter 1917 er ikke automatisk fredet. Kulturminner som viser endringene reindriften har gjennomgått i løpet av 1900-tallet kan også ha stor verdi. Dette inkluderer også reindrift utenom de samiske reindriftsområdene, for eksempel i Lom, Vågå og Filefjell.

Opphør av tradisjonell bruk og gjengroing kan medføre tap av kulturminner. Også utbygging og andre landskapsinngrep kan ødelegge viktige kulturmiljøer. Det er behov for kunnskapsgrunnlag som underlag for å fatte gode planbeslutninger.

Videre vil utvikling av kunnskap og kartlegging kunne inngå i formidling av kulturmiljø fra reindrift og villreinfangst i Norge. Dette vil være en ressurs som kan brukes i friluftsliv, verdiskaping og nærings- og reiseliv. Formidling og tilgjengeliggjøring av kulturmiljøer må skje

på en bærekraftig måte og ivareta kulturminnenes sårbarhet og reindriftsnæringens bruk av områder.

Kunnskap om kulturmiljø reindrift og villreinfangst er viktig som grunnlag for gode prioriteringer av bevaringsinnsats.

Det er gjennomført fylkesvis dokumentasjon og prioriteringer av kulturmiljø i KULA (Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse) som kan være et grunnlag å basere seg på, og som kan bygges ut videre.

INTERESSENER OG AKTØRER

Sentrale interessenter og aktører som er relevante for deltemaet er reindriftsnæringen med reinbeitedistriktene og siidaene og grunneiere som Finnmarkseiendommen (FEFO), Statskog, allmenninger og private. Kartlegging og utvelgelse av kulturminner og kulturmiljøer etter reindrift og villreinfangst må gjøres i samarbeid med reindriftsnæringen. Reindriftsutøvere har god kjennskap til sine bruksområder og kan gi verdifulle råd og opplysninger om kulturmiljøer og potensial for funn av kulturmiljøer.

Deltemaet er også sentralt for natur- og kulturmiljøforvaltningen og reindriftsforvaltningen (Landbruksdirektoratet og statsforvalterne). Andre viktige aktører er kommuner, museer og frivillige som engasjerer seg. I nasjonalparkene f.eks. er det Miljødirektoratet via SNO, og Fjelltjenesten (Statskog) som forvalter kulturminner relatert til villrein og tamrein.

Resultatmål for Kulturmiljø etter reindrift

- Viktige kulturmiljø etter reindrift og overgangen mellom villreinfangst og tamreindrift er bevart
- Kunnskapen om kulturmiljø etter reindrift danner grunnlag for forskning, formidling, planlegging og bevaring
- Det er etablert kunnskap om hvordan klimaendringene påvirker kulturmiljø etter reindrift
- Rådgivning om bevaring og bruk av kulturmiljø etter reindrift er etablert
- Eiere og frivillige er interessert og engasjert i bevaring og bruk av kulturmiljø etter reindrift

Eksempler på aktiviteter og tiltak

Bevaring og bruk

- Undersøke potensialet for fortsatt eller ny bruk av byggverk og anlegg fra reindriften
- Prioritere tilskudd til sikring av kulturmiljø etter reindrift

Kunnskap og kompetanse

- Initiere og gjennomføre kartleggings- og registreringsprosjekter av kulturminner og -miljøer knyttet til reindriften kulturlandskap i samarbeid med reindriftnæringen
- Etablere kunnskapsgrunnlag med tanke på utvelgelse av kulturmiljø fra reindrift som ikke er automatisk fredet
- Kartlegge klimarelatert risiko og sårbarhet for kulturminner og kulturmiljøer etter reindrift

Opplevelse og engasjement

- Formidle informasjon om kulturminner og -miljøer knyttet til bruk av reinen som ressurs i samarbeid med næringen
- Samarbeide med undervisningssektoren om å innarbeide kunnskap om kulturmiljø etter villreinfangst og reindrift i skoleverk og utdanning

Reindrift og villreinfangst har dype historiske røtter og stor geografisk utbredelse. Det er behov for dokumentasjon og kartlegging av kulturminner etter villreinfangst og reindrift og overgangen fra fangst til tamreindrift. Foto: Landbruksdirektoratet.

Riksantikvaren
Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo
Besøksadresse / Dronningens gate 13
Tlf. / 22 94 04 00
Faks / 22 94 04 04
E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no